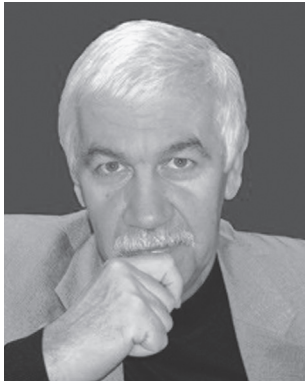

ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ТА ХАРАКТЕРИСТИКИ ЗАСАД СТАТУСУ ФІЗИЧНОЇ ОСОБИ У ЦИВІЛЬНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ

Є. ХАРИТОНОВ

доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент НАПрН України,
завідувач кафедри цивільного права
(Національний університет
«Одеська юридична академія»)

О. ХАРИТОНОВА

доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент НАПрН України,
завідувач кафедри права інтелектуальної
власності та корпоративного права
(Національний університет
«Одеська юридична академія»)

До базових категорій юриспруденції належать поняття «приватне право», «цивільне право», «цивільне законодавство», невід’ємно пов’язані з визначенням статусу окремої (приватної) особи, забезпеченням прав та інтересів останньої.

Зрозуміло, що з’ясування їхньої сутності, характеру співвідношення та особливостей взаємодії являє чималий теоретичний, а щодо понять «цивільне законодавство» та «забезпечення прав особи» — ще й значний практичний інтерес.

Проте варто зазначити, що коли проблематика, пов’язана з визначенням поняття та характеристикою статусу особи була предметом наукових розвідок, то з’ясування та аналіз засад сучасного цивільного законодавства України, присвяченого визначенню такого статусу, залишилися поза увагою цивілістів країн пострадянського простору.

© Є. Харитонов, О. Харитонova, 2013

Парадоксально, але поміж розмаїття принципів цивільного права, які трапляються у літературі (загальноправові, міжгалузеві, галузеві принципи, підгалузеві, міжінституційні принципи та принципи окремих інститутів тощо) принципи визначення цивільно-правового статусу особи не згадуються. І це при тому, що називаються такі загальногалузеві принципи, придатні для цивільного права, як: 1) принцип демократизму; 2) принцип справедливості; 3) принцип рівноправності суб'єктів; 4) принцип реальності й гарантованості суб'єктивних прав та обов'язків; 5) принцип законності; міжгалузеві — ініціативи суб'єктів цивільного права, добросовісного виконання прав та обов'язків відповідно до їх призначення; підгалузеві принципи цивільного права: 1) принципи права власності; 2) принципи житлового права; 3) принципи спадкового права; 4) принципи зобов'язального права та інституційні принципи договірних та позадоговірних зобов'язань; 5) принципи договірного права; 6) принципи недоговірних зобов'язань тощо [1, 83–84]. Тобто на тлі визнання доцільності виокремлення принципів і таких підгалузей, котрі лише із застереженням можна визнати «цивільно-правовими» (житлове право, недоговірні зобов'язання), відсутня навіть згадка про існування принципів правового закріплення статусу приватної особи, передусім людини, яка є центральною у цивільних відносинах.

Можна припустити, що такий стан справ є наслідком абсолютизації популярної у вітчизняній цивілістиці пандектної системи цивільного права, у якій відсутній розділ (підгалузь) «становище особи». Звісно, пандектна система має ту істотну перевагу, що виокремлення в ній «Загальної частини» дозволяє уникати повторів у викладенні законодавчого матеріалу. Проте саме ця «Загальна частина» поглинула норми, присвячені визначенню правового статусу особи, змішавши їх із низкою інших загальних положень. У підсумку визначенню цивільно-правового статусу приватної особи приділяється значно менше уваги, ніж має бути у сучасному суспільстві.

Такими мотивами визначається проблематика цієї наукової розвідки та її мета: аналіз засад визначення статусу фізичної особи (людини) та встановлення співвідношення теоретичної моделі з реаліями цивільного законодавства України. Відповідно, досягнення останньої зумовлює необхідність вирішення таких завдань, як з'ясування сутності термінопонять «приватне право», «цивільне законодавство», «приватна особа» та «статус» («правовий статус»).

Передусім слід зазначити, що, хоча різні аспекти характеристики категорій «приватне право» та «цивільне право» [2; 3], деякі аспекти цивільного законодавства були предметом низки спеціальних досліджень вітчизняних правознавців [4; 5], однак співвідношення зазначених категорій значною мірою залишилося поза їх увагою, хоча помітною є тенденція до ототожнення понять «приватне право» та «цивільне право», а відтак вживання їх як синонімів [6, 14–15; 2; 7]. Отже, маємо почати з розгляду саме цього, теоретично і практично важливого питання.

Не розглядаючи детально проблем визначення поняття, сутності та змісту приватного права, котрі виходять за межі завдань цієї наукової розвідки, зазначимо лише, що характерними рисами приватного права може бути те, що воно: 1) регулює відносини між приватними особами, тобто між особами, жодна з яких не є фігурантом держави; 2) має визначальним принципом визнання пріоритету інтересів приватної особи (суверенітету індивіда); 3) забезпечує

приватний інтерес: акцентує увагу на економічній свободі, вільному самовираженні та рівності товаровиробників, захисті власників від сваволі держави; 4) ґрунтуючись на засадах юридичної рівності учасників цивільних відносин, забезпечує ініціативність сторін під час встановлення цивільних відносин та вільне волевиявлення суб'єктів під час реалізації їхніх прав; 5) припускає широке використання договірної форми регулювання; 6) містить норми, які «звернені» до суб'єктивного права і забезпечують захист останнього; 7) характеризується переважанням диспозитивних норм, які спрямовані на максимальне врахування вільного розсуду сторін при обранні правил поведінки, прямо не заборонених законодавством; 8) визначає судовий позов як основний порядок захисту інтересів суб'єктів цивільних відносин у суді.

Джерелами приватного права, що визначають його сутність та зміст, є: 1) природне право — як підґрунтя визначення статусу приватної особи [8, 406–419]; 2) норми національних правових систем, що визначають юридичний статус приватної особи, а також засади захисту прав та інтересів останньої; 3) колізійні норми, що передбачають компроміси під час визначення статусу приватної особи у різних національних правових традиціях тощо; 4) міжнародно-правові угоди, що стосуються зазначених питань.

Своєрідним «ідеологічним» камертоном європейських систем приватного права у галузі визначення статусу приватної особи є римське приватне право. Звісно, не можна вважати, що норми цієї давньої системи права можуть застосовуватися безпосередньо в реальному цивільному (торговому) обігу. Однак і применшувати його вплив не варто, оскільки він не тільки не зменшується, а й зростає. Завдяки такому феномену, як рецепція права, саме римському приватному праву як правовій системі, що втілила в собі вищі досягнення філософської, гуманітарної та юридичної думки античності, судилося стати основою сучасного приватного права Європи.

Із врахуванням названих характерних рис приватного права та його філософії [9] воно може бути визначене як сукупність природних засад, юридичної доктрини, правил і норм, котрі є підвалинами визначення статусу і забезпечення захисту інтересів окремих (приватних) осіб.

Приватне право разом із правом публічним у сукупності утворює єдину загальну (наднаціональну) систему об'єктивного права, що є складовою частиною цивілізації (культури). При цьому поділ права на публічне і приватне є не просто класифікаційним розмежуванням. Це — якісно різні, лише відносно самостійні сфери правового регулювання. Якість права загалом визначається розвитком кожної з них. Недооцінка суспільством якоїсь із цих сфер призводить до деформації всієї правової системи, її однобічності. Публічне право доповнює і певною мірою «врівноважує» приватне право як регулятор суспільних відносин, що має на меті забезпечення інтересів уже не окремої особи, а об'єднань останніх. Як слушно зазначав К. фон Савін'ї, у публічному праві ціле (держава) виявляється метою, а окрема особистість — підпорядкованою, тоді як у приватному праві кожна окрема людина сама по собі є метою, а кожне правове відношення стосовно її існування або особливого становища є лише засобом [10, 286–287].

Проте поділ права на приватне і публічне є науковою абстракцією, яка дозволяє у найзагальніших рисах характеризувати два головних напрями правового регулювання суспільних відносин. Саме тому аналіз категорії при-

ватного права, як правило, супроводжується характеристикою і права публічного, котре визначають як сукупність правових інституцій, правил та норм, що є основою функціонування певним чином структурованої владно-організаційної системи, за допомогою якої шляхом використання імперативного методу досягається мета забезпечення публічного правопорядку і в підсумку — реалізації та захисту прав людини [11, 119–122].

Реальні суспільні відносини підлягають регулюванню на засадах приватного або публічного права залежно від їх конкретного змісту. На рівні національних правових систем це відображається у розрізненні галузей національного права, котрі є проявом засад приватного або публічного права під час регулювання відповідних груп відносин. Проте хибним було б ототожнювати приватне право з цивільним, а публічне — з адміністративним. Натомість йдеться про те, що у цивільному праві головним чином (але не тільки) проявляються засади, правила та норми приватного права, а у праві адміністративному — проявляються засади та норми публічного права.

Оскільки приватне право є наднаціональною системою права, здається некоректним вести мову про «приватне право України», «приватне право Франції», «приватне право Німеччини» тощо. Натомість має йтися про «традицію приватного права в Україні», «традицію приватного права у Франції», «традицію приватного права у Німеччині», і відповідно про галузі національного права: «цивільне право України», «цивільне право Франції», «цивільне право Німеччини» тощо.

Отже, цивільне право, що розглядається під таким кутом зору, є проявом приватного права на рівні національних правових систем, будучи галуззю національного права (цивільне право в об'єктивному сенсі, позитивне цивільне право).

У такому контексті виправданим є розуміння цивільного права України як сукупності концепції, ідей та юридичних норм, що визначають правовий статус приватної особи, підстави придбання та порядок реалізації такою особою цивільних прав та обов'язків, а також засади захисту її прав та інтересів.

З урахуванням викладеного вище цивільне законодавство України може бути визначене як сукупність правил і норм, що встановлюють на засадах диспозитивності, юридичної рівності та ініціативи сторін підстави придбання, порядок реалізації і захисту цивільних прав та обов'язків фізичними та юридичними особами, а також соціально-публічними утвореннями, що є суб'єктами цивільних відносин, з метою задоволення матеріальних і духовних потреб приватних осіб та захисту їхніх інтересів.

Визначаючи співвідношення між поняттями цивільного права та цивільного законодавства, доцільно виходити із загального методологічного посилення, згідно з яким законодавство взаємодіє з правом за принципом єдності форми і змісту. Законодавство є зовнішньою формою вираження права. У свою чергу, право впливає на характер і зміст законодавства [12, 499].

Разом із тим варто зробити застереження стосовно того, що попри ту обставину, що цивільне право може розглядатися як зміст цивільного законодавства, а останнє — як форма вираження цивільного права, таке визначення співвідношення між цивільним правом і цивільним законодавством потребує уточнення. Адже при такому підході ці поняття виглядають, практично, як рівнозначні, хоча й перебувають у різних площинах. Але ж поняття «цивільне законодав-

ство» не охоплює повністю поняття «цивільне право», оскільки останнє включає в себе не лише правові норми, а також і доктрину цивільного права, ідеї та інші досягнення цивілістичної думки, що набувають практичного значення при укладенні договорів, не передбачених нормами цивільного законодавства, застосуванні аналогії (особливо, аналогії права), при тлумаченні судами норм цивільного законодавства тощо. Тому слід взяти до уваги, що хоча цивільне право і становить зміст цивільного законодавства, але останнє є сукупністю форм вираження лише нормативної частини цивільного права.

Центральною постаттю системи приватного права, існуванням якої, власне, зумовлене й існування самого приватного права, є приватна особа, визначальними ознаками якої є те, що вона : 1) не є фігурантом держави, 2) не перебуває у відносинах влади — підпорядкування стосовно інших приватних осіб, 3) рівноправно і вільно, на основі диспозитивного методу правового регулювання визначає для себе права й обов'язки у відносинах, що виникають з її ж таки ініціативи [13, 23–24].

На рівні національних правових систем приватна особа є (або має бути) головною постаттю сфери цивільного права. Саме на забезпечення захисту її інтересів має бути спрямоване й цивільне законодавство.

Оскільки, як згадувалося вище, цивільне законодавство можна охарактеризувати як сукупність правил і норм, що стосуються визначення статусу і захисту інтересів окремих (приватних) осіб, постає необхідність визначення ключового поняття «статус особи», котрий іменують також «правовий статус особи (особистості)» [14].

Латинське «*status*» перекладається і як «стан», і як «становище», позначаючи у своєму первинному значенні й загальне становище окремої особи (особистості) у суспільстві, й сукупність усіх (або частини) її юридичних прав та обов'язків [15, 300].

Відповідно до такого тлумачення під статусом суб'єкта права зазвичай розуміють його правовий стан, що характеризується наявністю комплексу юридичних прав і обов'язків. При цьому іноді ототожнюють поняття «правовий статус» і «правове становище», пояснюючи це тими міркуваннями, що категорія «правовий статус» охоплює усі види юридичних зв'язків [16, 123].

Проте ототожнювання згаданих понять небажане, оскільки це певною мірою згладжує ті відмінності, які існують між поняттями «суб'єкт права» і «суб'єкт правовідносин». Тому є доцільним використання різних термінів для позначення правового стану абстрактного суб'єкта права і правового становища реальної особи, що вступає у правовідносини. Поняття «статус» включає в себе те стабільне, фундаментальне у правовому стані суб'єкта, котре разом із правосуб'єктністю містить також вказівку щодо існування певного кола основних прав та обов'язків. Натомість конкретні права та обов'язки відображають специфіку реального правового становища особи, що пов'язане, головним чином, з наявністю тих чи інших юридичних фактів, а не основи загального становища суб'єкта у цій правовій системі.

Таким чином, з урахуванням викладеного вище правовий статус особи можна охарактеризувати як сукупність основних суб'єктивних прав та обов'язків, які належать суб'єкту об'єктивного права і визначають у найзагальнішому вигляді його взаємини з державою, що ґрунтуються на положеннях відповідних правових норм. При цьому можна виокремити такий собі вихід-

ний правовий статус особи (фізичної особи, органа держави, будь-якої організації) у державі, встановлений Конституцією.

Однак хибним здається твердження, що всі суб'єкти права взагалі мають однаковий правовий статус, який можна було б назвати універсальним, оскільки законодавством кожної країни передбачений неоднаковий обсяг прав та обов'язків для різних груп осіб.

Отже, правовий статус асоціюється зі стабільним правовим станом суб'єкта, а правове становище змінюється залежно від правовідносин, у які він вступає.

Характерними рисами правового статусу є те, що: 1) в ньому відображається бачення державою (суспільством) місця приватної (окремої) особи у системі соціальних зв'язків, закріплене за допомогою відповідної процедури й у відповідній законодавчій формі; 2) його зміст, що має певну стабільність, змінюється не з волі окремих, приватних осіб, а в публічно-правовому порядку внаслідок вираження певним чином волі законодавця; 3) елементи правового статусу — загальні (статусні) права та обов'язки суб'єкта об'єктивного права, його юридична відповідальність — формулюються й існують у формі правових приписів; 4) елементи правового статусу мають ознаки масштабності, загальності, вони визначають ті межі, в яких формується правове становище конкретного суб'єкта, його суб'єктивні права та обов'язки. Наявність у правового статусу цих властивостей дозволяє йому бути юридичним мірилом соціальної свободи [17, 115].

Натомість правове становище конкретної особи є динамічним, воно постійно змінюється залежно від виникнення, розвитку та припинення конкретних правовідносин за її участі.

Під час характеристики правового статусу фізичної особи доцільно розрізняти «загальний правовий статус» і «спеціальні, окремі правові статуси» останньої, котрі у цьому випадку розуміються як такі, що визначають становище людини з погляду надання переваги приватним чи публічним інтересам. При цьому і загальний правовий статус, і спеціальні правові статуси особи є стабільними, вони змінюються не з волі суб'єкта, а в публічно-правовому порядку, є сукупностями основних прав та обов'язків, що передбачені нормами актів законодавства у вигляді правової абстракції.

Оскільки актами законодавства можуть визначатися як загальний, так і спеціальні правові статуси, постає питання про методологічне підґрунтя встановлення засад законодавства, яким визначаються загальний та спеціальний приватний (цивільний) статус особи і забезпечується диференціація спеціальних статусів.

На нашу думку, первинним критерієм (підґрунтям) визначення статусу має бути врахування правової сфери, у якій перебуває приватна особа. Адже визначення статусу особи залежать від того, суб'єктом відносин якої сфери (приватного чи публічного права) вона виступає у тому чи іншому випадку. Засади визначення її статусу у згаданих сферах не є і не можуть бути однаковими, що зумовлено різними концептуальними підходами до визначення статусу (місця) особи в одній та іншій системах.

У сфері публічного права — це, передусім, питання субординації і підпорядкування однієї особи іншій, питання компетенції державних органів і посадових осіб з одного боку, а з другого — пасивної, як правило, правосуб'єктності підпорядкованих і підвладних осіб, їх обов'язків та відповідальності, що

впливають із владних актів державних органів і посадових осіб. Прикладом такого «публічно-правового підходу» до оцінки значення норм, якими встановлюється статус фізичної особи, може слугувати, наприклад, класифікація принципів права на три групи відповідно до змісту правової матерії. До першої групи відносять принципи, які характеризують загальне ставлення до права та закону, зокрема: а) принцип рівності; б) принцип законності; в) принцип нерозривного зв'язку прав та обов'язків тощо. Друга група принципів права характеризує ставлення до людини (підкреслено нами. — Є. Х., О. Х.) як до найвищої цінності права. Це такі принципи: а) людина має право на недоторканність; б) принцип відповідальності за вину; в) неприпустимість визнання винним у вчиненні злочину інакше як за вироком суду та відповідно до закону тощо. Третя група принципів права пов'язана зі встановленням істини при розв'язанні спорів, із дослідженням доказів: а) ніхто не може бути суддею у своїй справі; б) презумпція невинуватості тощо [18, 88–91]. Як впливає з наведеної класифікації, принципи права, що характеризують ставлення до людини, тут названі лише на другому місці, поступаючись принципам, котрі характеризують ставлення до права та закону.

Що ж стосується приватноправової сфери, то тут група засад, якими визначається статус учасників цивільних відносин, є провідною. Вони спрямовані на забезпечення юридичної рівності останніх, забезпечення реалізації їхньої свободи волі та ініціативності при встановленні правовідносин, а потім — реалізації цими особами відповідних суб'єктивних прав і обов'язків.

На основі такого розуміння згаданих вище категорій, що стосуються визначення засад законодавства, яким закріплюється статус фізичної особи, спробуємо встановити, якими ж, власне, мають бути означені засади.

Як згадувалося на початку статті, цивільне законодавство (і зокрема, Цивільний кодекс (далі — ЦК України)) України не містить будь-яких вказівок з цього питання. Залишається припустити, що концептуальним підґрунтям відповідних законодавчих рішень є загальний перелік засад цивільного законодавства, встановлений ст. 3 ЦК України.

Щоб перевірити правильність цього припущення, варто хоча б побіжно розглянути питання про систему засад (принципів) цивільного законодавства (права).

Передусім, варто зауважити, що попри тривалу дискусію щодо співвідношення термінопонять «принципи» та «засади» права (законодавства) [19; 20; 21], українська мовна традиція припускає можливість (якою ми скористаємося надалі) вживання цих термінів як тотожних [22, 92]. Із урахуванням зробленого застереження розглянемо поняття «принципи (засади) права».

У найзагальнішому вигляді фахівці у галузі теорії права принципи права визначають як керівні засади (ідеї), які визначають зміст і спрямованість правового регулювання суспільних відносин. Значення принципів права полягає у тому, що вони в стислому вигляді концентровано відображають найсуттєвіші ознаки права, є його квінтесенцією, «обличчям» [23, 128].

Ґрунтуючись на такому загальному розумінні сутності категорії «принципи права», можемо визначити принципи або ж засади цивільного права як фундаментальні ідеї, згідно з якими здійснюється регулювання відносин, що становлять предмет цивільного права. У кожній із таких засад проявляються бачення

сутності цих відносин, висуваються ті чи інші вимоги до практичного забезпечення правового становища приватної особи.

При цьому стосовно об'єктивного цивільного права має йтися про фундаментальні ідеї, згідно з якими здійснюється регулювання відносин, що становлять предмет цивільного права, а стосовно суб'єктивного цивільного права — про фундаментальні ідеї, котрі визначають зміст, межі та порядок здійснення такого права.

Як зазначалося в літературі, галузі та інститути приватного права побудовані на таких принципах: 1) принцип автономії (це означає, що суб'єкти вільно здійснюють свої права; не допускається втручання в їхні справи або ж протидія їм); 2) принцип добровільності (суб'єкт сам несе відповідальність за виконання своїх обов'язків, відповідає за ними своїм майном, грошима тощо); 3) принцип юридичної рівності (виражається у вільному волевиявленні та його оцінці, що дорівнює іншим); 4) принцип диспозитивності (П. Рабінович називає його принципом цивільного права) [23, 128]; 5) принцип координації; 6) принцип загального дозволу; 7) принцип правового захисту приватного інтересу та інші [24, 176].

Якщо брати до уваги, що цивільне право України є втіленням приватного права на національному рівні, то наведений вище перелік принципів, очевидно, має стосуватися також і цивільного права України, що має бути відображено у ЦК України.

Проте стосовно «об'єктивного цивільного права», тобто сукупності норм, які регулюють цивільні відносини, у Кодексі використовується термін «цивільне законодавство», внаслідок чого ст. 3 ЦК України називається «Загальні засади цивільного законодавства».

Згідно зі ст. 3 ЦК України засадами (принципами) цивільного законодавства України визнаються: 1) неприпустимість свавільного втручання у сферу особистого життя людини; 2) неприпустимість позбавлення права власності, крім випадків, встановлених законом; 3) свобода договорів; 4) свобода підприємницької діяльності, не забороненої законом; 5) принцип судового захисту цивільного права та інтересу; 6) вимога справедливості, добросовісності та розумності цивільного законодавства.

Порівняння принципів приватного права, які згадуються у літературі, і принципів (засад) цивільного законодавства, названих у ст. 3 ЦК України, дозволяє зробити висновок, що спільними можна вважати лише два принципи: принцип автономії (котрий із певними застереженнями може бути прирівняний до принципу неприпустимості свавільного втручання у сферу особистого життя людини) і принцип правового (у п. 5 ч. 1 ст. 3 ЦК України уточнюється — «судового») захисту приватного інтересу.

Отже, принципи цивільного права (законодавства) ґрунтуються на принципах приватного права, але не співпадають з ними цілком, оскільки у цивільному праві, на відміну від права приватного, мають місце як диспозитивні, так і імперативні елементи (публічні договори, недоговірні зобов'язання, спадкування тощо).

Саме такий підхід, на нашу думку, має бути застосований у визначенні принципів (засад) цивільного законодавства, яким закріплюється статус фізичної особи. При цьому вирішальну роль відіграють саме принципи приватного права, оскільки встановлення сфери юридичного буття фізичної особи

є відправними для наступної характеристики її як «особи (суб'єкта) приватного права» або «особи публічного права».

На такому підґрунті можна виокремлювати, як це зроблено у ЦК України, «принципи (загальні засади) цивільного законодавства». Останні частково збігаються з принципами цивільного права, а частково ні, відображаючи, разом із тим, основні особливості цивільно-правового статусу фізичної особи.

Природні права людини, які становлять найважливіший елемент її загального статусу, належать саме до приватного права та існують незалежно від того, визнані вони об'єктивним правом чи ні. Іншими словами, вони є об'єктивними в силу своєї природності, невідчужуваності від людини, і можуть бути охарактеризовані як такі, що надані Богом. У приватноправовій сфері правосуб'єктність учасників цивільних відносин є однаковою і ґрунтується на засадах юридичної рівності, свободи їхньої волі та ініціативності при встановленні правовідносин, а потім — реалізації ними відповідних суб'єктивних прав і обов'язків.

Однак варто ще раз підкреслити, що викладені положення мають характер наукової абстракції, оскільки стосуються сфери дії приватного та публічного права як абстрактних категорій, що виокремлюються в теорії права з метою наукового аналізу. Проте для з'ясування реального становища особи відповідно до норм чинного у державі законодавства такий підхід не є коректним, оскільки в останньому відображається змагання публічно-правових та приватноправових засад.

Розмаїття (множинність) видів законодавства, якими можуть визначатися вимоги до засад встановлення та реалізації статусу фізичної (приватної) особи, зумовлює необхідність їх систематизації та узгодження, що, у свою чергу, припускає доцільність звернення до загальних питань класифікації засад (принципів) права (законодавства).

Слід зазначити, що у більшості випадків критерієм такої класифікації є галузева приналежність засад (принципів), відповідно до якої традиційно розрізняють загальноправові, міжгалузеві, галузеві принципи та принципи правових інститутів [25, 103–104], додаючи до них іноді підгалузеві та міжінституційні правові принципи [26, 57–68, 117–163; 1, 83–84]. Разом із тим інколи використовують такий критерій, як місце принципів права в житті суспільства та держави, виокремлюючи: 1) основні (конституційні) принципи; 2) міжгалузеві принципи; 3) галузеві принципи; 4) принципи окремих інститутів права [27, 147–148]. Зазначається, що принципи цивільного права (законодавства) як вид правових принципів у сукупності утворюють складну систему, що охоплює принципи різного рівня (групи принципів): принципи права взагалі; принципи приватного права як надгалузі права; принципи цивільного права (законодавства) України; принципи окремих підгалузей цивільного права (законодавства) України; принципи окремих інститутів цивільного права (законодавства) України [20, 96]. Із урахуванням їхньої ієрархії зазначені принципи диференціюють таким чином: основоположні принципи цивільного права; принципи, сформульовані в нормативних правових актах, що містять норми цивільного права; принципи, вироблені в нормативних правових договорах, що містять норми цивільного права [28, 13–15]. (Диференціація принципів права залежно від джерела їхнього закріплення була піддана критиці з того погляду, що, наприклад, конституційні принципи впливають на зміст не якоїсь певної галузі, а всього вітчизняного законодавства, юридичною базою

якого є Конституція України, внаслідок чого такі принципи закріплюються і в Конституції України, і в спеціальному законодавстві [29]. Проте така критика видається недостатньо аргументованою, оскільки прийняття такої позиції означає фактичну відому від визнання значення конституційних принципів для окремих сфер правового регулювання).

Враховуючи наведені класифікації, розглянемо засади законодавства, котре закріплює статус фізичної особи.

Хоча норми законодавства, яким закріплюється правовий статус фізичної особи, не розглядаються вітчизняною цивілістичною доктриною як підгалузь чи розділ (підгалузь) цивільного права (законодавства), однак, на нашу думку, є достатньо підстав оцінювати сукупність відповідних норм саме таким чином.

Отже, може йтися про те, що при встановленні (закріпленні) зазначеного статусу мають враховуватися засади (принципи) кількох рівнів.

По-перше, це загальні принципи права: єдність моралі та права (Божої та людської етики), верховенство права, антропоцентризм «гуманістичність» права, рівність перед законом і судом [24, 40–57] тощо.

По-друге, це принципи приватного права, які стосуються статусу фізичної особи.

По-третє, це загальні засади цивільного законодавства, котрими закріплюються окремі елементи статусу фізичної особи. Зокрема, як зазначалося, аналіз змісту ст. 3 ЦК України показує, що «загальними» для усього цивільного законодавства можуть бути визнані лише такі вимоги: 1) неприпустимість свавільного втручання у сферу особистого життя людини; 2) судовий захист цивільного права та інтересу; 3) справедливість, добросовісність та розумність. Разом із тим така вимога, як неприпустимість позбавлення права власності, крім випадків, встановлених Конституцією України та законом, стосується лише регулювання відносин власності; свобода договору є принципом регулювання договірних зобов'язальних відносин, а така засада, як свобода підприємницької діяльності, що не заборонена законом, стосується визначення правового становища особи, відносин власності, зобов'язальних відносин, але не має значення, скажімо, для недоговірних зобов'язань. Крім того, для окремих розділів (підгалузей) цивільного законодавства визначені спеціальні засади (принципи), специфічні для регулювання: 1) відносин власності; 2) зобов'язальних відносин; 3) спадкових; 4) житлових відносин [1, 82–84]; 5) сімейних відносин [30] тощо.

Підсумовуючи викладене, можна зробити висновок про застосування у вітчизняному законодавстві універсальних та спеціальних (підгалузевих) засад (принципів). Оскільки засади (принципи) визначення цивільно-правового статусу фізичної особи мають «багаторівневий» характер, то, очевидно, такими самими «багаторівневими» мають бути й засади законодавства, яким визначається такий статус.

Можна сформулювати таке бачення методологічних засад визначення та забезпечення реалізації цивільно-правового статусу фізичної особи.

По-перше, такий статус, як юридичне оформлення сукупності базових природних прав людини, має бути закріпленим у Конституції України, норми якої у цій галузі за своєю сутністю є втіленням норм природного права на рівні національного законодавства. Відповідні положення доцільно було б об'єднати у розділ II-а «Права і свободи людини як приватної особи». До нього могли б

бути включені статті чинної Конституції України, котрі стосуються статусу людини (наприклад, статті 21–24, 27–31, 34–35, 41–42, 50–52, 54–55), а також інші положення, що ґрунтуються на принципах приватного права. При цьому у розділі II Конституції України доцільно залишити ті положення, що стосуються людини як громадянина, тобто учасниці публічних відносин.

По-друге, хоча положення Конституції України є нормами прямої дії, правовий статус людини має бути також відображеним і в ЦК України, де цим питанням має бути присвячений окремий підрозділ. Можна це зробити і шляхом реформування Книги другої ЦК України, доповнивши її положеннями стосовно природних майнових прав людини і змінивши відповідним чином її назву на, скажімо, таку: «Цивільно-правовий статус фізичної особи (людини)».

Можливо, такий підхід міг би бути предметом обговорення у процесі робіт з модернізації Конституції України та вдосконалення ЦК України.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. *Потапова О. А.* Классификация принципов гражданского права // Российский юридический журнал. — Екатеринбург, 2001. — № 4. — С. 82–84.
2. *Сивий Р. Б.* Приватне (цивільне) право в системі права України : монографія. — К., 2006. — 214 с.
3. *Цивільне право України (традиції та новачії) : монографія / за заг. ред. Є. О. Харитонова, Т. С. Ківалової, О. І. Харитонової ; наук. ред. Н. Ю. Голубева.* — Одеса, 2010. — 700 с.
4. *Еволюція цивільного законодавства України: проблеми теорії і практики : кол. моногр. / за ред. Я. М. Шевченко.* — К., 2007. — 340 с.
5. *Розвиток цивільного і трудового законодавства в Україні / Я. М. Шевченко, О. М. Малявко, А. Л. Салатко та ін.* — Х., 1999. — 272 с.
6. *Кодифікація приватного (цивільного) права України / за ред. А. Довгерта.* — К., 2000. — 336 с.
7. *Довгерт А.* Методологічне значення ідеї наднаціонального цивільного права // Право України. — 2009. — № 8. — С. 15–19.
8. *Рабінович С. П.* Юснатуралізм у приватному праві (західноєвропейська традиція). — Львів, 2010. — 576 с.
9. *Мадіссон В.* Основи філософії приватного права : навч. посіб. — К., 2004. — 144 с.
10. *Савинь Ф. К. фон.* Система современного римского права. — Т. 1. / пер. с нем. Г. Жигулина; под ред. О. Кутателадзе, В. Зубаря. — М., 2011. — 510.
11. *Харитонова О. І.* Адміністративно-правові відносини (проблеми теорії) : монографія. — Одеса, 2004. — 328 с.
12. *Шемшученко Ю. С.* Законодавство // Юридична енциклопедія : в 6 т. — К., 1999. — Т. 2. — С. 499.
13. *Харитонов Є. О.* Вступ до цивільного права України : навч. посіб. — К., 2006. — 288 с.
14. *Витрук Н. В.* Общая теория правового положения личности. — М., 2008. — 448 с.
15. *Бартошек М.* Римское право (понятия, термины, определения) : пер. с чешск. — М., 1989. — 448 с.
16. *Халфина Р. О.* Общее учение о правоотношении. — М., 1974. — 352 с.
17. *Кучинский В. А.* Личность. Свобода. Право. — М., 1978. — 208 с.
18. *Общая теория государства и права : академ. курс в 2-х т. / под ред. проф. М. Н. Марченко.* — Т. 2 : Теория права. — М., 1998. — 656 с.
19. *Голубева Н. Ю.* Правова природа загальних засад цивільного законодавства // Актуальні проблеми держави та права. — 2008. — Вип. 38. — С. 18–22.
20. *Шишка Р. Б.* Засади цивільного права // Вісник Запорізького державного університету. — 2004. — № 1. — С. 95–98.
21. *Комиссарова Е. Г.* Принципы в праве и основные начала гражданского законодательства : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.03. — Екатеринбург, 2002. — 303 с.
22. *Словарь української мови / упорядк. з додатком власного матеріалу Борис Грінченко :* в 4-х т. — Т. 2 : 3–Н. — К., 1996. — 588 с.
23. *Рабінович П. М.* Принципи права // Юридична енциклопедія : в 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. — К. — 2003. — Т. 5. — С. 128.
24. *Колодій А. М.* Принципи права України : монографія. — К., 1998. — 208 с.

25. *Алексеев С. С.* Проблемы теории права : курс лекц. : в 2-х т. // Алексеев С. С. Собрание сочинений : в 10 т. — Т. 3 : Проблемы теории права : курс лекций. — М., 2010. — 781 с.
26. *Свердлов Г. А.* Принципы советского гражданского права. — Красноярск, 1985. — 200 с.
27. *Явич Л. С.* Право развитого социалистического общества: сущность и принципы. — М., 1978. — 224 с.
28. *Ершов В. В.* Классификация принципов российского гражданского права // Российская юстиция. — 2009. — № 4. — С. 13–15.
29. *Кучер Т.* Принципы гражданского судочинства України // Юриспруденція: теорія і практика. — 2006. — № 9 (23). — С. 22.
30. *Косова О. Ю.* О конституционном принципе защиты семьи государством // Правоведение. — 1997. — № 2. — С. 14–23.

Харитонов Є. О., Харитонова О. І. Проблеми визначення та характеристики засад статусу фізичної особи у цивільному законодавстві України

Анотація. У статті досліджуються проблеми визначення та характеристики засад цивільного законодавства України, яким закріплюється статус фізичної особи. Аналізується співвідношення понять «приватне право», «цивільне право», «цивільне законодавство» та вплив підходів до розуміння цих категорій на характер закріплення приватного статусу людини (фізичної особи).

Ключові слова: фізична особа, людина, статус, приватне право, цивільне право, законодавство.

Харитонов Е. О., Харитонова Е. И. Проблемы определения и характеристики принципов статуса физического лица в гражданском законодательстве Украины

Аннотация. В статье рассматриваются проблемы определения и характеристики принципов гражданского законодательства Украины, определяющего статус физического лица. Анализируется соотношение понятий «частное право», «гражданское право», «гражданское законодательство», а также влияние подходов к пониманию этих категорий на характер определения частноправового статуса человека (физического лица).

Ключевые слова: физическое лицо, человек, статус, частное право, гражданское право, законодательство.

Kharytonov Ye., Kharytonova O. The Issues of Definition and Characteristics of the Grounds of the Status of a Physical Person in the Civil Legislation of Ukraine

Annotation. The issues of definition and characteristics of the grounds of civil legislation of Ukraine which confirms the status of a physical person are considered in the article. The interrelationships among the concepts of «private law», «civil law», «civil legislation» and the influence of the approaches to the understanding of these categories on the character of confirmation of the private status of an individual person (physical person) are analyzed.

Key words: physical person, a person, status, private law, civil law, legislation.